

Religious festivals of the Qutb Shahiyan period and the factors influencing it

Mahmood Sadeqi Alavi¹ , Mohammad Tavakkoli pour²

1. Assistant Professor, Department of History and Civilization of Islamic Nations, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: Alavi@pnu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Payame Noor University, Tehran, Iran. Email: tavakkolipour@pnu.ac.ir

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 8 August 2023

Received in revised form

30 December 2023

Accepted 27 February

2024

Available online 26

December 2025

Keywords:

Shia in India,
Religious festivals,
Qutb Shahiyan,
Celebration of Shab-e-
Barat,
Birth of the Prophet

ABSTRACT

The Qutb Shahi government was one of the governments that was established in the Deccan region after the extinction of the Bahmani government and declared Shia religion as the official religion of its government. During the period in question, although the prestige and importance of the Sadats and Shiites for the governments were high, in the areas under the rule of these Shia rulers, the population was dominated by Sunnis and natives of the region. In such circumstances, the Qutb Shahi rulers promoted various aspects of Shia culture. The issue of interest in this research is that, despite the Shiites being a minority compared to other religious groups, how were religious festivals celebrated during this period and what factors influenced them? In this research, we aim to examine the quality of religious festivals and the factors influencing them by analytically examining the sources of this period. After reviewing and analyzing the available sources, it was concluded that in the Deccan region, with the support of prominent Shiite rulers and figures and influenced by the traditions of Iranian immigrants to India and natives living in the subcontinent, some religious festivals were widely held during this period, and with the measures taken by the organizers, many people, both Shiites and non-Shiites, participated in these programs, and holding these festivals played an effective role in familiarizing non-Shiite groups and even non-Muslims in this region with the Shiite religion.

Cite this article: sadeqi alavi, mahmood, & tavakkoli pour, mohammad. (2025). Religious festivals of the Qutb Shahian period and the factors influencing it. *Historical Studies of the Islamic World*, 13 (36), 7-21. <https://doi.org/10.22034/mte.2024.16711.1747>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/mte.2024.16711.1747>

اعیاد مذهبی دوره قطب شاهیان و عوامل تأثیرگذار بر آن

محمود صادقی علوی^۱ و محمد توکلی پور

۱. استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: Alavi@pnu.ac.ir

۲. استادیار گروه معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران. رایانامه: tavakkolipour@pnu.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

حکومت قطب شاهیان یکی از حکومت‌هایی بود که پس از انقراض حکومت بهمنیان، در منطقه دکن تأسیس شد و مذهب شیعه را به‌عنوان مذهب رسمی حکومت خود اعلام کرد. در دوره موردنظر اگرچه اعتبار و اهمیت سادات و شیعیان برای حکومت‌ها زیاد بود اما در مناطق تحت امر این حکام شیعه‌مذهب، غلبه جمعیتی با اهل سنت و بومیان منطقه بود در چنین شرایطی حکام قطب شاهی جنبه‌های مختلف فرهنگ شیعی را ترویج دادند. مسئله موردتوجه در این پژوهش این است که باوجود اقلیت بودن شیعیان نسبت به دیگر گروه‌های دینی و مذهبی، اعیاد مذهبی در این دوره چگونه برگزار می‌شده و چه عواملی بر آن تأثیرگذار بوده است. در این پژوهش بر آنیم تا با بررسی تحلیلی منابع این دوره، کیفیت برگزاری اعیاد مذهبی و عوامل تأثیرگذار بر آن را بررسی نماییم.

نوع مقاله: علمی - پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۷

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۰/۰۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۸

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۰/۰۵

کلیدواژه‌ها:

تشیع در هند،
اعیاد مذهبی،
قطب شاهیان،
جشن شب برات،
میلاد پیامبر

پس از بررسی و تحلیل منابع موجود این نتیجه حاصل شد که در منطقه دکن، با حمایت حکام و شخصیت‌های برجسته شیعی و متأثر از سنت‌های ایرانیان مهاجر به هند و بومی‌های ساکن شبه‌قاره، در این دوره برخی جشن‌های مذهبی به‌صورت گسترده برگزار می‌شد و با تدابیری که از سوی برگزارکنندگان در نظر گرفته می‌شد افراد زیادی اعم از شیعه و غیر شیعه در این برنامه‌ها شرکت می‌کردند و برگزاری این جشن‌ها نقش مؤثری در آشنایی گروه‌های غیر شیعه و حتی غیرمسلمانان این منطقه با مذهب تشیع داشته است.

استناد: صادقی علوی، محمود و توکلی پور، محمد (۱۴۰۴). اعیاد مذهبی دوره قطب شاهیان و عوامل تأثیرگذار بر آن. *مطالعات*

<https://doi.org/10.22034/mte.2024.16711.1747>. ۲۱-۷. (۳۶)، ۱۳. *تاریخی جهان اسلام*

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی (ص) العالمیه.

مقدمه

پیش از بررسی اعیاد شیعی در دوره قطب شاهیان لازم است به حضور شیعیان در دکن^۱ قبل از تأسیس حکومت شیعه‌مذهب قطب شاهیان^۲ (حک: ۹۰۱-۱۰۹۸ ق)، یعنی دوران حکومت بهمنیان^۳ (حک: ۷۴۸-۹۳۴ ق) نگاهی داشته باشیم. در دوره حکومت بهمنیان، اگرچه مذهب رسمی حکومت، مذهب اهل سنت بود، اما در میان مسلمانان این منطقه برخی گرایش‌ها به مذهب تشیع نیز وجود داشت که علت آن بیشتر متأثر از حضور ایرانیانی بود که در دوره‌های مختلف و به‌ویژه در دوره حکومت بهمنیان به منطقه دکن مهاجرت کرده بودند و برخی از آن‌ها در دستگاه اداری و نظامی حکومت بهمنیان دارای مناصبی بودند. (حسینی، ۱۳۷۹: ۳۰۴) بر این اساس پیش از تأسیس حکومت‌های شیعه‌مذهب در منطقه دکن در جنوب هند و حمایت‌های حکام این حکومت‌ها از شیعیان، مسلمانان شیعه‌مذهب در جنب شبه‌قاره مستقر شده و به‌تدریج به‌عنوان یک گروه اجتماعی جدید با ویژگی‌های خاص خود را ایجاد کردند. در دوره حکومت بهمنیان اگرچه رسمیت نیافتن مذهب شیعه به‌عنوان مذهب مورد حمایت این حکومت و حمایت حکام این حکومت از مذهب حنفی در طول دوران حکومت بهمنیان (ر ک: صادقی علوی، ۱۳۹۳: ۷۲-۷۳) سبب شده بود تا در دوران حکومت بهمنیان مسلمانان شیعه‌مذهب قدرت چندانی در منطقه دکن نداشته و در نتیجه آن رسوم مذهبی شیعه چندان متداول نباشد. در این دوره شیعیان به‌عنوان یک گروه اقلیت مذهبی اگر خواهان برگزاری مراسم مذهبی خود بوده‌اند احتمالاً برگزاری این مراسم به‌صورت محدود و در محافل خصوصی بوده است چراکه برگزاری چنین مراسمی در متون تاریخی این دوره بازتاب نیافته است.

تأسیس حکومت‌های شیعه‌مذهب دکن پس از انقراض حکومت بهمنیان نقطه عطفی در تاریخ تشیع در منطقه دکن بود. در این دوره شیعیان فراوانی از مناطق مختلف به منطقه دکن مهاجرت کرده و تحت حمایت حکام شیعه منطقه به فعالیت پرداخته و در معرفی تشیع به مردم منطقه کوشیدند (ر ک: هندوشاه، ۱۳۰۱: ۱۷۰/۲؛ خان‌زمان خان، ۱۳۷۷: ۱۷-۱۲؛ صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۹۶-۹۰).

در دوره حکومت قطب شاهیان و با رسمیت یافتن مذهب تشیع (میر عالم، ۱۳۰۹ ق، مقاله اول: ۳۲؛ هندوشاه، ۱۳۰۱ ق: ۱۶۸/۲)، با حمایت حکام این حکومت، شیعیان برخی مراسم

^۱ - Deccan

^۲ - Quṭb Shāhīs

^۳ - Bahmanīs

مذهبی خود را در این منطقه برگزار می‌کردند. غیر از مراسم عزاداری ایام محرم (رک: خانزمان خان، ۱۳۷۷: ۱۷؛ اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۱/۴۸۴) که شاید بتوان گفت مهم‌ترین برنامه مذهبی شیعیان دکن در این دوره بوده است، برخی اعیاد شیعی نیز در این دوره توسط شیعیان و در مراسمی خاص جشن و سرور برپا می‌شده است. بررسی جنبه‌های مختلف تاریخ اجتماعی شیعیان در دوره‌های مختلف و به‌ویژه در شبه‌قاره هند که کمتر مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته است از موضوعاتی است که نیازمند پژوهش‌های جدی است. مراسم و آئین‌های مذهبی یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین مشخصه‌های تاریخ اجتماعی پیروان فرق و ادیان مختلف است که هدف این پژوهش بررسی اعیاد مذهبی شیعیان در دکن و عوامل تأثیرگذار بر آن است. عوامل تأثیرگذار در برپایی این مراسم و کیفیت آن، مسئله مورد توجه در این پژوهش است. این پژوهش به دنبال پاسخگویی به این سؤالات است که چه عواملی در برگزاری اعیاد شیعی در دوره حکومت قطب شاهیان تأثیرگذار بوده است؟ و این اعیاد با چه کیفیتی و در چه سطحی برگزار می‌شده و چه تأثیری در گسترش تشیع در منطقه دکن داشته است؟ فرضیه مورد توجه در این مقاله این است که با توجه به اینکه تعداد زیادی از شیعیان این دوره در دکن مهاجران ایرانی به شبه‌قاره بوده‌اند، بسیاری از این مراسم متأثر از سنت‌های ایرانی بوده و با توجه به غلبه جمعیتی منطقه با مردمان بومی آن، برخی سنت‌های مردم بومی منطقه نیز در انجام این مراسم تأثیر داشته است. همچنین به علت تعداد کم شیعیان نسبت به مردم بومی، این مراسم بیشتر با حمایت دربار و شخصیت‌های قدرتمند برگزار می‌شده و مهم‌ترین نتیجه آن در گسترش تشیع، آشنایی بومیان منطقه و اهل سنت با مذهب تشیع و گرایش تدریجی آن‌ها به این مذهب بوده است. در این پژوهش که بر مبنای منابع مکتوب کتابخانه‌ای انجام شده است، داده‌های تاریخی بر اساس شیوه توصیفی-تحلیلی از منابع و مآخذ مختلف جمع‌آوری و سپس مورد تحلیل قرار گرفته است.

پیشینه تحقیق

در رابطه با شیعیان در دکن به‌طور کلی به‌ویژه به زبان فارسی پژوهش‌های زیادی انجام نشده است. پژوهش‌های موجود در این رابطه نیز بیشتر تاریخ سیاسی حضور شیعیان در منطقه دکن را مورد توجه قرار داده و اندک پژوهش‌هایی که در رابطه با تاریخ اجتماعی و حوزه مراسم مذهبی انجام گرفته نیز بیشتر در رابطه با مراسم عزاداری شیعیان به‌ویژه در ماه محرم است و جای تحقیقی در رابطه با اعیاد شیعی و عوامل تأثیرگذار بر آن در میان پژوهش‌های مرتبط با این دوره خالی است. پژوهشگرانی همچون امیر سعید الهی مقاله‌ای با عنوان روابط قطب شاهیان هند با

پادشاهان صفوی، خدیجه عالمی رساله دکتری با موضوع ملوک بهمنی دکن و کتابی با همین موضوع، محسن معصومی رساله دکتری با عنوان فرهنگ و تمدن ایرانی-اسلامی دکن در دوره بهمنیان و کتابی با همین مضمون، عباس اطهر رضوی کتابی با عنوان شیعه در هند، جان نورمن هالیستر کتابی با عنوان تشیع در هند دارند که به صورت کلی اشاراتی به موضع مقاله حاضر دارند. نگارنده مقاله حاضر نیز مقالاتی همچون: قطب شاهیان احیاگران تشیع در دکن، نقش مذهب تشیع در روابط سیاسی قطب شاهیان و صفویان، تأثیر حکومت های شیعه دکن در گرایش به تشیع در این منطقه، وضعیت اقتصادی شیعیان دکن، گسترش تشیع در دکن سده های دهم و یازدهم هجری، مذهب تشیع و تقریب مذاهب اسلامی در دوره عادل شاهیان و مدخل های قطب شاهیان، سلطان قلی قطب شاه و عادل شاهیان از دانشنامه جهان اسلام را تالیف کرده که با موضوع فوق مرتبط هستند، اما در این پژوهش ها موضوع اعیاد شیعی در دوره حکومت قطب شاهیان و عوامل تأثیرگذار بر آن که موضوع پژوهش حاضر است مورد توجه قرار نگرفته است.

عوامل تأثیرگذار بر مراسم مذهبی شیعیان دکن:

گروه ها و طبقات مختلف مردم در نواحی مختلف جهان آداب و رسوم خاص خود را دارند. این آداب و رسوم که برخی متأثر از رسوم قومی و محلی و برخی متأثر از گرایش های دینی و مذهبی است هر گروه را از دیگر گرایش ها و گروه ها متمایز و مشخص می سازد. موضوع مورد توجه در پژوهش حاضر، اعیاد و جشن های مذهبی شیعه در منطقه دکن در دوران حکومت قطب شاهیان است که یکی از میزهای اصلی شیعیان این منطقه از دیگر گروه های مذهبی دکن در این دوره است. آئین ها و مراسم مذهبی یکی از مهم ترین و برجسته ترین مشخصه های مذهبی شیعیان در قرن دهم و یازدهم هجری است که شیعیان را از دیگر گروه های مذهبی و اجتماعی متمایز می کند. همان طور که پیش از این اشاره شد تا قبل از تشکیل حکومت های شیعه مذهب در منطقه دکن در آغاز قرن ۱۰ هجری، حکام بهمنی از مذهب تشیع به صورت رسمی هیچ حمایتی نکردند و طبیعتاً شیعیان اجازه انجام مراسم مذهبی خود را نداشتند.

تأسیس حکومت شیعه مذهب قطب شاهیان در منطقه دکن، شرایطی مناسب برای برپایی مراسم مذهبی شیعه به صورت رسمی و علنی را به وجود آورد. حمایت سران این حکومت از برگزاری مراسم مذهبی شیعی و همچنین پرداخت هزینه های مربوط به این مراسم از خزانه حکومت (ر.ک: ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۵۹؛ میر عالم، ۱۳۰۹: ۳۰۶)، سبب شد تا این گونه برنامه های مذهبی همچون یک پدیده اجتماعی نوظهور در منطقه دکن به شکل بسیار گسترده در

این منطقه برگزار شود.

شیعیان منطقه دکن در این دوره در انجام مراسم مذهبی خود به طور کلی متأثر از چند عامل اصلی بوده‌اند. همان‌طور که قبلاً بیان شد شیعیان دکن در این دوره عموماً مهاجرانی بودند که از مناطق دیگر به‌ویژه از ایران به شبه‌قاره مهاجرت کرده بودند. ایرانی‌ها در دوره‌های مختلف تاریخی متأثر از عوامل مختلف سیاسی و اجتماعی مهاجرت گسترده‌ای به مناطق مختلف شبه‌قاره هند داشته‌اند. با تشکیل حکومت بهمنیان در جنوب شبه‌قاره و حمایت‌های فراوان حکام این حکومت از آن‌ها از ایرانی‌ها، مهاجرت گروه زیادی از آن‌ها به جنوب هند نیز آغاز شد (رک: گاوان، ۱۹۴۸: ۲۷-۱۴) این مهاجرت به‌اندازه‌ای بود که مقارن با تأسیس حکومت‌های محلی شیعه‌مذهب دکن در ابتدای قرن ۱۰ هجری و پس از انقراض حکومت بهمنیان، تعداد زیادی از ایرانیان مهاجر به هند، در این منطقه سکونت داشتند. پس از تأسیس حکومت‌های شیعه‌مذهب در منطقه دکن، مهاجرت ایرانیان شیعه‌مذهب به این منطقه شدت گرفت. (برای تفصیل بیشتر ر ک: صادقی علوی، ۱۳۹۷: ۱۰۲-۹۷) مهاجرت گسترده ایرانیان شیعه به جنوب شبه‌قاره هند، طبیعتاً انتقال رسوم و برنامه‌های مذهبی آنان به منطقه دکن را نیز به دنبال داشت که در نتیجه آن آداب‌ورسوم شیعیان دکن در این دوره تا حد زیادی متأثر از فرهنگ مذهبی مهاجران ایرانی بود و بسیاری از برنامه‌های مذهبی شیعیان دکن در این دوره همچون مراسم مذهبی شیعیان در ایران بود.

از دیگر عوامل مؤثر بر آداب‌ورسوم مذهبی شیعیان دکن در این دوره، آداب‌ورسوم مردم بومی و هندو مذهب منطقه دکن بود. مذهب تشیع دارای فرهنگ جدیدی بود که به منطقه دکن وارد شده بود و در موارد متعددی نیز از فرهنگ مردم بومی این منطقه تأثیر پذیرفت، این تأثیرپذیری به‌ویژه مربوط به اموری بود که بومیان این منطقه پیش‌ازین در مناسبت‌های مذهبی و سنتی خود رعایت می‌کردند. اگرچه هم‌زمان با تأسیس حکومت‌های شیعه و رسمیت یافتن مذهب تشیع گرایش فراوانی بین هندوها برای پذیرفتن مذهب تشیع ایجاد نشد (برای تفصیل بیشتر ر ک: صادقی علوی، ۱۳۹۳: ۸۳-۸۱) اما در برگزاری مراسم مذهبی شیعیان، بسیاری از عقاید هندوها نیز که با عقاید مذهبی شیعیان منافاتی نداشت تأثیرگذار بود. عدم استفاده از گوشت در غذاهایی که برای اطعام در برخی از این مراسم استفاده می‌شد نمونه‌ای از این تأثیر‌گذاری بود. استفاده از گوشت (البته حلال) در غذاها منعی در مذهب شیعه ندارد اما در دوره حکومت قطب شاهیان در ایام محرم استفاده از گوشت در غذاهایی که برای پذیرایی شرکت‌کنندگان در مراسم عزاداری ایام محرم آماده می‌شد ممنوع بود. (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۵۷؛ میرعالم، ۱۳۰۹: ۳۰۶) احتمالاً علت این امر شرکت هندوها در این مراسم مذهبی و استفاده آن‌ها از غذاهای

ندری این مراسم بوده است. به نظر می‌رسد این امر متأثر از آداب و رسوم بومیان هند باشد چون هندوها بر اساس عقاید مذهبی خود، غذایی را که با گوشت حیوانات آماده می‌شد را استفاده نمی‌کردند و از غذاهای نباتی استفاده می‌کردند (ر.ک، حکمت، ۱۳۳۷: ۲۶۴).

شیعیان منطقه دکن در این دوره در برپایی جشن‌های مذهبی شیعی نیز در برخی موارد از آداب و رسوم هندوهای بومی این منطقه تأثیر پذیرفته بودند و برخی اموری را که هندوها در برگزاری جشن‌های خود انجام می‌دادند در جشن‌های مذهبی شیعی نیز انجام می‌شد. آن‌طور که در منابع تاریخی آمده و در ادامه ذکر خواهد شد رقص و پای کوبی یکی از برنامه‌های مرسوم در جشن‌های شیعیان دکن در این دوره است. احکام مرتبط با رقص و مسائل مرتبط با آن به‌طور گسترده در فقه شیعه بیان شده و آنچه مشخص است آن است که رقص با این گستردگی مورد تأیید فقه شیعه نیست اما در جشن‌های هندوها مورد توجه است لذا به نظر می‌رسد شیعیان دکن در برپایی اعیاد مذهبی خود به همراه رقص و پای کوبی متأثر از آداب و رسوم هندوها در مراسم خود بوده‌اند و این‌گونه مراسم صرفاً در جشن‌های شیعیان در این منطقه انجام می‌شده و در برگزاری اعیاد شیعیان در مناطق دیگر گزارش‌هایی از انجام چنین برنامه‌هایی در اعیاد مذهبی شیعیان وجود ندارد (ر.ک: تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم؛ ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۶۳؛ میرعالم، ۱۳۰۹: ۳۰۷). شاید بتوان گفت رعایت چنین نکاتی در انجام مراسم مذهبی به دلیل جلب توجه هرچه بیشتر هندوها به مذهب تشیع بوده است، چرا که همین‌طور که در ادامه بیان خواهد شد اگرچه هندوها مذهب تشیع را به‌سرعت نپذیرفتند اما در بسیاری از مراسم مذهبی شیعیان شرکت می‌کردند و همین مسئله تا حدود زیادی زمینه‌ساز آشنایی هندوها با مذهب تشیع و گرایش آن‌ها به این مذهب در دوره‌های بعد شد (برای تفصیل بیشتر ر.ک: صادقی علوی، ۱۳۹۳۷۱-۸۷).

اعیاد شیعی در دوره قطب شاهیان:

از زمان رحلت رسول اکرم (ص) تا زمان تأسیس حکومت صفویان در ایران، هیچ‌گاه در تاریخ چندین حکومت به‌صورت مستمر از مذهب شیعه حمایت نکردند و اکثر حکومت‌های بزرگ و قدرتمند در جهان اسلام حامیان مذاهب اهل سنت بودند. در برهه‌هایی از تاریخ حکومت‌هایی نیز به‌صورت موقت از مذهب شیعه حمایت می‌کرد اما این حمایت‌ها ادامه‌دار نبود و پس از انقراض آن حکومت، مجدداً حکومت‌هایی با گرایش به مذاهب اهل سنت سخت‌گیری و فشار بر شیعیان را تشدید می‌کرد.

در دوره‌هایی همچون دوران حکومت فاطمیان (۵۶۷-۲۹۷ ق)، آل بویه (حک: ۳۲۰-۴۵۴

ق)، علویان طبرستان (حک: ۲۵۰-۳۱۶ ق)، سربداران (حک: ۷۳۷-۷۸۸ ق)، مشعشعیان (حک: ۸۳۹-۱۳۴۹ ق)، دوره‌ای از حکومت ایلخانان (حک: ۶۵۴-۷۳۶ ق)، زیدیه یمن (حک: ۸۹۷-۲۸۴ ق) و چند حکومت دیگر از گرایش‌های مختلف تشیع همچون امامیه، زیدیه و اسماعیلیه حمایت شد و این حمایت‌ها در زمان خود نقاط عطفی در تاریخ تشیع بود و تا حدودی تحت حمایت حکام این حکومت‌ها به‌ویژه در دوره حکومت آل‌بویه که دامنه قدرت سیاسی و نظامی آن‌ها نسبت به دیگر حکومت‌های شیعه که تا آن زمان تأسیس شده بود بیشتر بود، مراسم مذهبی شیعیان به‌صورت رسمی برگزار می‌شد. شاید به‌جرات بتوان گفت در زمینه مراسم مذهبی شیعیان مهم‌ترین مراسمی که همواره به‌عنوان یکی از نمادهای شیعه مطرح بوده و هست، مراسم عزاداری ایام محرم است که هم‌زمان با اقتدار حکومت‌های شیعه‌مذهب به‌صورت گسترده توسط شیعیان برگزار می‌شده است. در شبه‌قاره هند و در منطقه دکن نیز در دوره اقتدار حکومت قطب شاهیان این مراسم نسبت به سایر مراسم شیعیان بسیار پررنگ‌تر برگزار می‌شده است (ر.ک: خان‌زمان خان، ۱۳۷۷: ۲۴، تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم).

در کنار مراسم عزاداری ایام محرم، شیعیان اعیاد مذهبی نیز داشته‌اند که اگرچه برخی از این اعیاد مثل جشن میلاد نبی اکرم بین همه مسلمانان مشترک بوده امام کیفیت و زمان برگزاری این جشن‌ها، شیعیان را از سایر فرق مسلمان متمایز کرده است. اگرچه چگونگی برپایی این اعیاد همچون مراسم عزاداری ایام محرم نبوده اما درجای خود به‌عنوان یکی از نمادهای متمایزکننده شیعیان از سایر فرق مسلمان درخور توجه و بررسی است.

در دوره موردبررسی، اعیاد شیعی در کنار سایر مراسم مذهبی شیعیان، با حمایت دربار حکومت‌های شیعه‌مذهب و بزرگان شیعه موردتوجه بوده است. برخی از اعیاد موردتوجه شیعیان در منطقه دکن اعیادی است که شیعیان در کل جهان اسلام به آن توجه دارند و برخی از این اعیاد، مراسمی است که تنها در این دوره توسط شیعیان منطقه دکن برگزار می‌شده و اصطلاحاً اعیاد محلی شیعیان این منطقه است. اعیاد مذهبی که در این دوره موردتوجه شیعیان بوده عبارت است از اعیادی همچون: جشن میلاد پیامبر اکرم، مراسمی تحت عنوان کوه مولا علی، جشن شب برات، عید غدیر و ... که در ادامه به برخی از این اعیاد اشاره می‌شود.

جشن میلاد پیامبر اکرم (ص):

یکی از مهم‌ترین اعیاد مذهبی مورد توجه شیعیان دکن در دوره قطب شاهیان جشن میلاد پیامبر اکرم (ص) بود. برگزاری این عید به‌ویژه در قلمرو حکومت قطب شاهیان بسیار موردتوجه

بود و با تجمعات فراوانی همراه بود. اگرچه این جشن تنها اختصاص به شیعیان نداشت و مسلمانان اهل سنت نیز در آن شرکت می‌کردند اما این جشن نیز یکی از مراسم مذهبی شیعیان محسوب می‌شود چراکه زمان برگزاری این جشن هر ساله ۱۷ ربیع‌الاول بود (ر.ک: تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم) یعنی تاریخی که شیعیان آن را برای زمان ولادت پیامبر اکرم (ص) معتبرتر می‌دانند. در صورتی که در روایات اهل سنت ۱۲ ربیع‌الاول به‌عنوان تاریخ ولادت حضرت رسول پذیرفته شده است. در میان مورخان این دوره کمتر مورخی را می‌توان یافت که در کنار تاریخ سیاسی، به تاریخ اجتماعی نیز توجه داشته باشد (برای تفصیل بیشتر ر.ک: صادقی علوی، ۱۴۰۰، ص ۲۸۷-۲۵۷)، از این رو برگزاری این اعیاد در منابع تاریخی مرتبط با قرن ۱۰ و ۱۱ هجری و حکومت‌های شیعه دکن چندان بازتاب نیافته و عمده وجهه توجه مورخان در این دوره بیان لشکرکشی‌ها و شرح وقایع سیاسی بوده است. ساعدی شیرازی از معدود مورخان این دوره است که در کنار امور سیاسی برخی مواقع به مسائل اجتماعی نیز توجه داشته و گوشه‌هایی از مراسم شیعیان در این اعیاد را در کتاب خود بازتاب داده است. او در کتاب خود در رابطه با برگزاری جشن ولادت پیامبر اکرم یک قسمت را با عنوان «ذکر آیین‌بندی و سرور و جشن مولود برگزیده حضرت معبود و شفیع یوم موعود علیه الصلوه من الملک الودود» اختصاص داده است.

بنا بر آنچه این کتاب گزارش کرده است، جشن میلاد پیامبر اکرم که از آغاز حکومت قطب شاهیان در قلمرو آن‌ها برگزار می‌شده است هم‌زمان با حکومت سلطان محمد قطب شاه متوقف شده و هزینه‌هایی که برای برگزاری این جشن صرف می‌شد، در این دوره از طرف حکومت به صلحا و علما و اتقیا داده می‌شد و در ماه ربیع‌الاول که ماه تولد پیامبر اکرم بود چندین مرتبه سفره‌های اطعام برای همه مردم گسترده می‌شد و همه مردم اعم از مسلمان و غیرمسلمان از آن بهره‌مند می‌شدند. (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱، ص ۵۹؛ میر عالم، ۱۳۰۹: ۳۰۶) از آنجاکه اطعام در اعیاد به‌صورت عمومی بوده است و همه مردم اجازه شرکت در آن را داشته‌اند (تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم) قطعاً اعتقادات مردم بومی هند نیز در این مراسم توسط برگزارکنندگان آن در نظر گرفته شده و اموری همچون عدم استفاده از گوشت در غذاها، برای رعایت حال هندوها، همچون اطعام ایام محرم رعایت می‌شده است. (ر.ک: ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۵۷؛ میرعالم، ۱۳۰۹: ۳۰۶) با شروع حکومت سلطان عبدالله قطب شاه در سال ۱۰۰۵ ق برپایی جشن میلاد رسول اکرم در قلمرو این حکومت مجدداً رونق گرفت. در این دوره هر ساله برای برگزاری باشکوه این جشن چندین روز قبل از شروع جشن مقدمات آن آماده می‌شد. ساختمان دادمحل که نزدیک قصر شاهان قطب شاهی بود و برای برگزاری مراسم مذهبی شیعه

بناشده بود در این ایام مزین می‌شد و دیوارهای این ساختمان را نقاشان نقاشی می‌کردند و تمام محدوده دادمحل چراغانی و نورافشانی می‌شد. (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۵۹-۶۲)

در مقاله سوم کتاب تاریخ سلطان محمد قطب شاه نیز برگزاری این جشن در دوره حکومت قطب شاهیان موردتوجه قرار گرفته است. به گزارش تاریخ سلطان محمد قطب شاه، این جشن هرساله در تاریخ ۱۷ ربیع‌الاول که بر اساس روایات شیعی تاریخ ولادت حضرت رسول اکرم (ص) است، به مدت دوازده روز برگزار می‌شد. در این ایام محله‌ها و خیابان‌ها را آذین‌بندی می‌کردند و انواع غذاها و نوشیدنی‌ها را برای کسانی که در این جشن شرکت می‌کردند آماده می‌کردند و همه مردم اعم از درباریان و مردم عامه اجازه شرکت در این جشن را داشتند. (تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم)

آنچه در کیفیت برگزاری این جشن موردتوجه این مؤلف نیز قرار گرفته است حضور گسترده رقاصان و آوازه‌خانان در این جشن و همچنین استفاده از انواع بخورات و خوشبوکننده‌ها در این ایام است (ر.ک: تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم) به نظر می‌رسد شیعیان در منطقه دکن در برگزاری این جشن‌ها به‌ویژه در استفاده از بخورات و خوشبوکننده‌ها متأثر از آیین‌های هندوهای بومی منطقه دکن بوده‌اند. (ر.ک: کایته، 1392: ۲۶۶، ۳۴۲؛ توسلی، ۱۳۹۴: ۱۵۹-۱۵۷)

بر اساس گزارش کتاب حدیقه السلاطین در ایام برگزاری این جشن، رقاصان از نقاط مختلف قلمرو قطب شاهیان در شهر حیدرآباد جمع شده و در شب هفدهم ربیع‌الاول که سالروز ولادت پیامبر اکرم (ص) مطابق روایات شیعه است، رقص و پای‌کوبی می‌کردند، ریسمان‌بازان و شعبده‌بازان نیز در این جشن برای مردم برنامه‌های سرگرم‌کننده اجرا می‌کردند. (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۶۳؛ میرعالم، ۱۳۰۹: ۳۰۷) حضور گسترده رقاصان و انجام مراسم رقص و پای‌کوبی در این جشن‌ها از سنت‌های بومیان هند و آموزه‌های آیین بودا تأثیر پذیرفته است. (ر.ک: پژوهشگران اداره کل پژوهش دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی، ۱۳۹۲: ۴۱۱-۴۱۰؛ توسلی، ۱۳۹۴: ۱۵۴-۱۵۳) در پایان این جشن که چند شب به طول می‌انجامد هر شب سفره غذا آماده می‌شد و همه مردم از آن بهره‌مند می‌گردیدند. محاسبان دربار هرساله هزینه این جشن را محاسبه می‌کردند (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۶۷؛ میرعالم، ۱۳۰۹: ۳۰۷) که هزینه‌های مربوط به این جشن را دربار حکومت قطب شاهیان پرداخت می‌کرد. (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۱۳؛ تاریخ سلطان محمد قطب شاه، مقاله چهارم) حضور گسترده بومیان منطقه دکن در کنار گروه اقلیت شیعه‌مذهب مهاجر به این منطقه نکته مهمی در رابطه با تأثیرگذاری آداب و رسوم

بومیان هندو مذهب در مراسم مذهبی شیعیان در این دوره است.

مراسم کوه مولا علی:

ارادت و عشق و علاقه شیعیان به حضرت امیر (ع) همواره در طول تاریخ تشیع مشهود بوده است. شیعیان منطقه دکن نیز توجه خاصی به حضرت امیر (ع) داشتند به طوری که برگزاری مراسمی به نام کوه مولا علی نیز متأثر از همین علاقه به امام علی (ع) است. این مراسم از زمان حکومت ابراهیم قطب شاه در قلمرو حکومت قطب شاهیان ترویج پیدا کرد. شروع این جشن که به آن «بهار مولی» نیز می‌گفتند. در این دوره متأثر از خوابی بود که شخصی به نام یاقوت دیده بود. یاقوت در زمان حکومت ابراهیم قطب شاه در خارج از شهر حیدرآباد برای استراحت کنار کوهی می‌خوابد. او در خواب می‌بیند که همراه امام علی بالای کوه رفته و وقتی به بالای آن کوه رسیدند حضرت علی در کنار سنگی بر بالای آن کوه تکیه داد. یاقوت پس از بیداری از خواب به بالای کوه رفت و همان سنگی که حضرت امیر به آن تکیه داده بود را دید. اتفاق افتادن این ماجرا در روز هفدهم ماه رجب و انتشار آن بین شیعیان و علاقه‌مندان به امام علی باعث شد تا از آن تاریخ به بعد هر ساله در کنار آن کوه جشنی برگزار شود. در زمان برگزاری این جشن مردم از ادیان و مذاهب مختلف در کنار این کوه دورهم جمع شده و بازارچه‌های محلی برپا می‌کردند و هم‌زمان با برپایی بازارچه به جشن و رقص و پای‌کوبی مشغول می‌شدند. (بهبهانی، ۱۳۷۲: ۲۴۵؛ خان‌زمان خان، ۱۳۷۷: ۵۴۹-۵۵۳) این جشن به سبب ویژگی‌های خاص خود تنها مخصوص شیعیان این منطقه بوده و در بین شیعیان در سایر مناطق جهان اسلام چنین جشنی وجود ندارد. شیعیان منطقه دکن در برگزاری این جشن نیز از آداب و رسوم بومیان هند متأثر بوده‌اند و همچون دیگر جشن‌های مذهبی خود، در این جشن نیز به رقص و پای‌کوبی می‌پرداختند (ر.ک: پژوهشگران اداره کل پژوهش دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی، ۱۳۹۲: ۴۱۱-۴۱۰؛ توسلی، ۱۳۹۴: ۱۵۴-۱۵۳) و هیچ محدودیتی برای شرکت‌کنندگان در این جشن وجود نداشت و طبیعتاً بومیان هندو مذهب منطقه در این مراسم نیز شرکت می‌کردند.

جشن شب برات:

شب پانزدهم و بر اساس برخی اقوال شب چهاردهم ماه شعبان را شب برات می‌گویند. در اصطلاح ادبیات به هر حواله معنوی برات می‌گویند. به عبارتی نام‌گذاری این شب به شب برات به این دلیل بوده که هرکس بخشیده می‌شود از مجازات کار خود تبرئه می‌شود و به عبارت دیگر سند آزادی او از کیفر و عذاب عالم دوزخ برایش صادر می‌شود. به روایتی دیگر شب برات، شبی است که در آن شب رزق و روزی هر کس تعیین می‌شود و به تعبیری سندهای رزق آن‌ها در این شب

صادر می‌شود. در قسمت‌های مختلف شبه‌قاره هند در این شب مراسم گوناگونی انجام می‌شود که تلاوت قرآن، اطعام، زیارت اهل قبور و صدقه دادن به مساکین برای مغفرت و آمرزش مردگان برخی از نمونه‌های آن است. برخی نیز ردپای سنت‌های هندوبی همچون عیده‌های ماه‌شیرازی^۱ و دیوالی^۲ را در برخی از این مراسم، مثل روشن کردن شمع جلوی منازل دیده‌اند (رک: ثبوت، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۵۹۷-۵۹۸) که نشان‌دهنده تأثیرات آیین‌های بومی هند در جشن‌های مذهبی شیعیان است.

در دوره حکومت قطب شاهیان در دکن این جشن با تشریفات گسترده برگزار می‌شد. شیعیان منطقه دکن در این ایام به مناسبت جشن شب برات، منازل و کوچه‌های خود را چراغانی و نورافشانی می‌کردند. آتش‌بازی از جمله مراسمی بود که در این شب رواج فران داشت. به نظر می‌رسد شیعیان در اجرای این‌گونه برنامه‌ها از هندوها تأثیر پذیرفته باشند. در جشن این شب همه مردم اعم از زن، مرد و کودک در برنامه آتش‌بازی شرکت می‌کردند. حکام قطب‌شاهی که بعضاً در ادبیات فارسی نیز مهارتی داشتند در این شب مثل دیگر مداحان، مدح اهل بیت و امام زمان را می‌گفتند. (Sherwani, 1967: 63- 64)

ساعدی شیرازی که از مورخان این دوره است در مورد کیفیت برگزاری این جشن می‌نویسد: «از آداب حمیده و رسوم پسندیده شهریار... سلطان عبدالله قطب شاه خلدالله ملکه و دام اقباله جشن لیله البرات است که ولادت باسعادت امام منتظر... در این شب اتفاق افتاده و آن حضرت از غایت خلوص اعتقاد و ولا و نهایت تشیع ولو به دودمان خیرالمرسلین و عترت امیرالمؤمنین در تعظیم و تکریم این شب مبالغه بسیار دارند و آن را ثانی شب قدر و تالی روز عید». (ساعدی شیرازی، ۱۹۶۱: ۲۷۳-۲۷۴) گزارش ساعدی شیرازی از این مراسم و کیفیت برگزاری آن مؤید این نکته است که شیعیان دکن در این دوره در برپایی این جشن اهتمام فراوان داشته‌اند و این جشن یکی از مهم‌ترین اعیاد شیعیان دکن در دوره قطب شاهیان بوده است.

عید غدیر

عید غدیر یکی از اعیاد مهم در میان شیعیان است و شیعیان در طول تاریخ در بزرگداشت این روز کوشیده‌اند، اگرچه قدرت‌های سیاسی حامی مذاهب اهل سنت در جهان اسلام عموماً از

۱ - ماه‌شیرازی یک جشنواره سالانه و مهم‌ترین رویداد در تقویم منوی هند است. این فستیوال برای بزرگداشت ارباب شیوا، خدای مرگ و زمان است.

۲ - دیوالی فستیوال نور و چلچراغ است. هندوها هر سال در این جشن پیروزی خیر بر شر را با غذاهای خاص و شیرینی‌ها خوشمزه جشن می‌گیرند.

برگزاری مراسم مذهبی شیعی ممانعت کرده‌اند اما هرگاه شیعیان مجال یافته‌اند، برای تبلیغ تشیع، این‌گونه اعیاد را موردتوجه قرار داده‌اند. عید غدیر به‌صورت رسمی در قرون اخیر بیشتر موردتوجه شیعیان قرارگرفته و بر اساس گزارش‌های موجود از زمان حکومت آل بویه و رسمیت یافتن مذهب تشیع، این عید به‌طورجدی تر از قبل برگزار می‌شده است (برای تفصیل بیشتر رک: الهامی، ۱۳۷۹، ص ۶۵۰-۶۴۳).

بر اساس آنچه پیش‌تر اشاره شد، شیعیان منطقه دکن در جنوب هند در انجام مراسم مذهبی خود متأثر از ایرانیان بودند. منابع تاریخی این دوره به‌ویژه منابعی همچون تاریخ سلطان محمد قطب شاه یا حدیقه السلاطین که تا حدودی به مسائل اجتماعی و فرهنگی نیز در میان رخدادهای سیاسی و نظامی توجه داشته‌اند، اشاره‌ای به برگزاری عید غدیر در این دوره توسط شیعیان ندارند. بر این اساس می‌توان چنین نتیجه گرفت که در این دوره برگزاری مراسم عید غدیر در میان شیعیان مرسوم نبوده یا حداقل همچون اعیادی مثل جشن میلاد رسول اکرم (ص) یا جشن شب برات به‌صورت گسترده برگزار نمی‌شده است.

در منطقه دکن در دوره موردپژوهش اگرچه گزارشی مبنی بر برگزاری عید غدیر در منابع تاریخی بازتاب نیافته است اما گزارش‌های فراوانی مبنی بر توجه و احترام به سادات در این منطقه و در این دوره داریم. حتی بر اساس برخی گزارش‌ها در دوره حکومت بهمنیان که سنی مذهب بودند نیز توجه ویژه‌ای به سادات می‌شد. بر اساس این گزارش‌ها بهمنیان علی‌رغم اینکه به‌صورت رسمی از مذاهب اهل سنت حمایت می‌کردند اما در طول دوران حکومت خود عموماً به سادات توجه خاصی داشتند و از آن‌ها برای مهاجرت به این منطقه دعوت می‌کردند، همچنین به سادات کربلا و نجف نیز علاقه داشتند و برای آنان هدایا ارسال می‌کردند. (khalidi, 2006: 105-106 و معصومی: ۱۳۸۴/۱۴۵) با تأسیس حکومت‌های شیعه دکن، سادات در این منطقه نه‌تنها بیش از قبل موردتوجه قرار گرفتند بلکه در بسیاری از مناصب اداری حکومت‌ها نیز به خدمت گرفته شدند. (رک: هندوشاه، ۱۳۰۱: ۱۷۴/۲؛ انصاری، شرف‌النسایگم، ۲۵۳۵ شاهنشاهی: ۳۰۰-۲۹۹؛ محمد هاشم خان، ۱۹۲۵: ۴۰۸/۳؛ اطهر رضوی، ۱۳۷۶: ۴۷۸/۱) وجود چنین گزارش‌هایی بیانگر این نکته است که اگرچه برگزاری عید غدیر به‌طور رسمی در منابع تاریخی این دوره بازتاب نیافته است اما شیعیان و در رأس آن‌ها سادات همواره موردتوجه و احترام فراوان بوده‌اند.

نتیجه

شیعیان دکن در دوره مورد بررسی با حمایت حکومت، آداب و رسوم مذهبی خود را اغلب به صورت گسترده و در شهرهای بزرگ برگزار می کردند. قسمتی از این آداب و رسوم مربوط به اعیاد بزرگ شیعیان بود. کم توجهی مورخان به مسائل اجتماعی، تعداد کم شیعیان که عمدتاً از مهاجرین به این منطقه بودند، سابقه کم حضور شیعیان به عنوان یک گروه مورد حمایت سیاسی و نظامی حکومت‌ها، عمر کوتاه حکومت‌های شیعه منطقه که کمتر از دو قرن حکومت داشتند، محلی بودن این حکومت‌ها و وسعت کم قلمرو تحت حاکمیت آن‌ها و ... همه از عواملی بود که باعث شد تا اعیاد مذهبی شیعیان در این منطقه به صورت گسترده برگزار نشود یا در منابع تاریخی این دوره به خوبی بازتاب پیدا نکند. با این حال باز برخی اعیاد مذهبی شیعیان همچون جشن میلاد حضرت رسول اکرم (ص)، جشن شب برات و مراسم جشن کوه مولا علی به صورت گسترده در منطقه دکن به ویژه در شهر حیدرآباد برگزار می شد. در کیفیت برپایی این اعیاد عوامل مختلف از جمله فرهنگ ایرانیان مهاجر به دکن و همچنین آداب و رسوم بومیان هند تأثیر گزار بود. از آنجا که گروه عمده شیعیان قلمرو قطب شاهیان در این دوره ایرانیان مهاجر به شبه قاره بودند طبیعتاً شیوه اصلی برگزاری اعیاد شیعی متأثر از شیوه‌ها ایرانیان بود و از طرف دیگر برگزاری آیین در منطقه دکن و همچنین حضور برخی از بومی‌های هند در این مراسم و عدم وجود ممنوعیت برای شرکت افراد از ادیان و مذاهب مختلف در این مراسم باعث شده بود تا اولاً برخی آداب و رسوم محلی منطقه مثل رقص و آتش بازی در مراسم مذهبی شیعیان تأثیرگذار باشد و برخی محدودیت‌های مذهبی آن‌ها که منافاتی با اعتقادات شیعی نداشت، مثل عدم استفاده از گوشت در غذا، از طرف شیعیان در برگزاری این مراسم رعایت شود.

منابع و مآخذ

- اطهر رضوی، عباس (۱۳۷۶)، شیعه در هند، ترجمه مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، قم، دفتر تبلیغات حوزه علمیه.
- الهامی، داود، ۱۳۷۹، جشن و سرور در عید غدیر خم در عصر آل بویه، فصلنامه درسهایی از مکتب اسلام، صص ۶۵۰-۶۴۳.
- انصاری، شرف النساء بیگم (۲۵۳۵ شاهنشاهی)، تصحیح و تحشیه انتقادی حدائق السلاطین فی کلام الخواقین، علی ابن طیفور بسطامی، استاد راهنما ناصرالدین شاه حسینی، رساله مقطع دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران.
- بهبهانی، احمد (۱۳۷۲)، مرات الاحوال جهان نما، تهران، مرکز فرهنگی قبله، چاپ اول.
- پژوهشگران اداره کل پژوهش دفتر تبلیغات اسلامی خراسان رضوی (۱۳۹۲)، مجموعه مقالات هند شناخت، قم، مجمع ذخائر اسلامی.
- توسلی، محمدمهدی (۱۳۹۴)، سیمای شبه‌قاره هند، قم، مجمع ذخایر اسلامی.
- ثبوت، اکبر (۱۳۷۵)، «برات»، دانشنامه جهان اسلام، زیر نظر غلامعلی حداد عادل، بنیاد دایره المعارف اسلامی.
- حسینی، خورشاه ابن قباد (۱۳۷۹)، تاریخ ایلچی نظام شاه، تصحیح محمدرضا نصیری و کوئچی هانه دا، تهران، انجمن آثار مفاخر فرهنگی.
- حکمت، علی اصغر (۱۳۳۷)، سرزمین هند، تهران، دانشگاه تهران.
- خانزمان خان، غلامحسین خان (۱۳۷۷)، تاریخ آصف‌جاهیان / گلزار آصفیه، به اهتمام محمدمهدی توسلی، اسلام‌آباد، مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- ساعدی شیرازی، میرزا نظام‌الدین احمد ابن عبدالله (۱۹۶۱ م)، حدیقه السلاطین، تصحیح و تحشیه سید علی اصغر بلگرامی، حیدرآباد دکن.
- صادقی علوی، محمود (۱۳۹۳)، «گسترش تشیع در دکن سده‌های دهم و یازدهم هجری»، فصل‌نامه پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، سال چهارم، شماره سیزدهم، صص ۷۱-۸۷، بهار.
- صادقی علوی، محمود (۱۳۹۷)، «تأثیر حکومت‌های شیعه‌مذهب دکن در گرایش به تشیع در این منطقه»، فصلنامه شیعه پژوهی، شماره ۱۴، صص ۷۸-۱۰۴، بهار و تابستان.
- صادقی علوی، محمود (۱۴۰۰)، تاریخ نگاری ایرانی در حکومت‌های محلی دکن، فصل‌نامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام، سال ۲۲، شماره ۸۸، زمستان.
- کایت، چن‌درمن (۱۳۹۲)، راهایانا، مصحح کهدویی، محمدکاظم، قم، مجمع ذخایر اسلامی.

گاوان، عمادالدین محمود (۱۹۴۸)، ریاض الانشاء، تصحیح چاند بن حسین، به اهتمام غلام یزدانی، حیدرآباد.

محمد هاشم خان، مخاطب به خافی خان نظام الملکی (۱۹۲۵ م)، منتخب اللباب در احوال سلاطین ممالک دکن، گجرات و خاندیش، تصحیح سر ولزلی هیگ، به اهتمام انجمن آسیایی بنگاله، کلکته.

معصومی، محسن (۱۳۸۴)، «نخستین نشانه‌های ظهور تشیع در دکن»، فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه الزهراء، سال ۱۶، شماره، ۵۳، ص ۱۴۳-۱۶۲، بهار.

میر عالم، میر ابوالقاسم رضی الدین ابن نورالدین، مخاطب به میر عالم (۱۳۰۹)، حدیقه العالم، به اهتمام سید عبد الطیف شیرازی، حیدرآباد دکن.

ناشناس (بی تا)، تاریخ سلطان محمد قطب شاه، به خط نظام ابن عبدالله شیرازی، نسخه خطی شماره ۳۸۸۵، کتابخانه ملی ملک.

هندوشاه، محمد ابن قاسم (۱۳۰۱ ق)، تاریخ فرشته، چاپ سنگی، بی جا.

khalidi, Omar (2006), *Muslims in the Deccan a Historical Survey*, New Delhi, Global Media Publications.

Sherwani, H .K (1967), *Muhammad- Quli Qutb Shah, Founder of Haidarabad*, Bombay, Asia Publishing House.